

PLURILINGVISMUL – UN MOZAIC POETIC ÎN OPERA LUI NICHOLAS CATANOY

de

Christina Andreea MIȚARIU

Nicholas Catanoy este cu siguranță un „fenomen” care nu poate fi studiat doar din perspectiva criticii literare. Scriitor, filosof, medic, pilot, globetrotter, „om universal” prin cosmopolitismul și versatilitatea care îl caracterizează, Catanoy este un român care, ocolind Pământul, adună și se risipește în cele patru zări.

Puțin cunoscut de români, însă apreciat de mare parte a elitei lumii literare occidentale contemporane, Nicholas Catanoy sau Nicolae Cătănoiu (cum se numea el înainte de a părăsi România) este o personalitate literară complexă, autor de roman, eseu, glosă, poezie, critică literară, cu o cultură enciclopedică remarcabilă.

Născut la Brașov în 1925, într-o familie mic-burgheză mixtă (tatăl român, mama săsoaică), tânărul Nicolae avea să crească într-un mediu deschis spre toleranță și să se bucure de o educație cosmopolită.

Dornic de contact cu realitatea literară oriunde și oricare ar fi ea, imediat după mutarea sa peste ocean, Catanoy urmează cursuri de literatură anglo-americană, frecventând asiduu cercurile literare din Montréal. Debutază în revistele de literatură din Canada și din Statele Unite, afiliindu-se mai târziu, după un scurt sejur la New York, grupului de poeți avangardiști $L=A=N=G=U=A=G=E$.

An de an, poliglotul publică cel puțin un volum sau o plachetă în edituri îndepărtate geografic, în Canada, în India, în Statele Unite sau Europa. De asemenea, publică frecvent în reviste precum „Wascana Rewiew”, „Canadian Forum”, „Canadian Litterature” și, mai rar, în revistele românești ale exilului.

Cu excepția volumului de poezii *Flux alb* (1970), scris în limba română, cărțile sale sunt redactate în franceză, engleză sau germană. Sunt

volume de poezie și proză, culegeri de aforisme, însemnări de jurnal care atrag atenția asupra sa, Nicholas Catanoy fiind considerat de criticii canadieni drept „a leading figure in Canada's literary avant-garde”¹.

Poliglot cu o cultură enciclopedică, Catanoy migrează neliniștit de la o limbă la alta, combinându-le adeseori în cadrul unei lirici pe care el însuși o numește *babeliană*.

„El este cel mai globalizant scriitor al nostru, un veritabil cetățean planetar. (...) Indiferent unde s-ar afla, se plasează în poziția de exilat perpetuu”².

E conștient că desăvârșirea pe pământ e imposibilă, însă verva sa spirituală îl îndeamnă spre noi și noi căutări și experiențe, în speranța că poate altundeva e mai bine, că o altă limbă este mai globalizantă decât celelalte, mai potrivită de a-i capta și reda ideile. Așa cum spunea și criticul Ion Cristofor, cunoscându-l de mulți ani și destul de îndeaproape pe Catanoy: „Modelul său spiritual rămâne cel al pelerinului rătăcind în căutarea absolutului, al cartezianului ce se îndoiește de toate și mai ales de sine”³.

Volumul său de debut *Hic et nunc*, apărut la editura Exposition Press din New York, în 1968, conține poeme în patru limbi (franceză, engleză, spaniolă, română) și e prevăzut cu o prefață a lui Vintilă Horia, intitulată *Algues, poussière et mains*.

Surprinzător, titlul volumului e enunțat într-o limbă moartă, însă poemele ce îl compun sunt scrise în engleză, spaniolă, franceză și română.

La prima sa carte, Nicholas Catanoy se dovedește un poet matur, care a ucenicit la „școala neantului” existențialist, spre a folosi o expresie a lui Alain Bosquet, cunoscând tot farmecul utopiilor suprarealiste.

În prefața pe care Horia Vintilă o face acestui volum, se remarcă faptul că nu se face nici cea mai mică aluzie la originea etnică a scriitorului. Mai mult decât atât, Vintilă pare să-l înscrie pe autor în paradigma scriitorilor adepți ai plurilingvismului, alături de alți reprezentanți de marcă ai fenomenului, cum fusese, de exemplu, Dante, care scria în trei limbi și despre care se spune că ar fi intenționat să redacteze *Divina Comedia* în provensală, la vremea respectivă limba „universală” a literaturii.

Unul din miturile fondatoare ale poeziei lui Nicholas Catanoy este cel al turnului Babel, cu amintirea vagă, dar persistentă a unei limbi unice, plină de fantasmе.

¹ I. Cristofor, *Nicholas Catanoy sau Avatarii unui pelerin*, Cluj, Ed. Napoca Star, 2005, p. 20-21.

² *Ibidem*, p. 23.

³ *Ibidem*, p. 24.

Poate că tocmai viețuirea dramatică a lui Nicholas Catanoy într-un Babel modern, în marile orașe nord-americane, în care etniile și limbile sunt amestecate, a indus în conștiința exilatului nostalgia unei epoci în care „Era în tot pământul o singură limbă și un singur grai la toți”, după cum tânărul brașovean citise, cu mulți ani în urmă, în cartea *Facerii*.

În fond, poetul reia una din temele literare cu o răspândire destul de mare la diverși scriitori ai secolului XX. Dintre aceștia trebuie amintit mai ales Franz Kafka, autor la care viziunea turnului blestemat apare în două nuvele: *Zidul chinezesc* (1917) și *Stema orașului* (1920). În *Aforismele sale*, la 10 aprilie 1922, prozatorul nota cu tristețe: „Săpăm groapa Babel”.

Construcție demonică în interpretarea majorității talmudiștilor Evului Mediu, turnul Babel e văzut ca operă a trufiei pământenilor, ca sfidare a divinității și ca o ispită enormă a idolatriei. Mitul își găsește ecoul în poezia lui Nicholas Catanoy, care vede în preocupările omului modern aceeași obstinație paradoxală ce oscilează între grandoare, sfidare și dorința de a ușura căile comunicării între semeni.

În versurile sale cele mai profunde, Nicholas Catanoy visează la acea „limbă adamică” în care primul locuitor al paradisului răspundea întrebărilor lui Dumnezeu. Să amintim aici că în concepția lui Dante, expusă în *De vulgari eloquentia*, limbajul lui Adam a fost unul poetic și universal.

Obsesia Babelului este pe deplin justificată în cazul lui Nicholas Catanoy, scriitor a cărui expresie literară se divizează în mai multe limbi: româna, germana (limba mamei sale), engleza și franceza. Dorința acestui poliglot este de a reconstrui o limbă unică, matrice integratoare a tuturor lucrurilor și fenomenelor, vehicul universal care să-i transporte fără dificultăți traductologice ideile, în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii.

Într-un articol publicat în revista „Literatorul”, Nicholas Catanoy afirmă direct că el scrie poezie „babeliană”. Într-un interviu apărut în nr. 25-28, din 16 iunie-13 iulie 1994, în revista „Tribuna”, nostalgia unei limbi unitare, sintetice și totalizatoare, este explicit afirmată:

„Negăsind tonul sau sensul potrivit într-un poem, încerc uneori să îmbin limbi, practicând un fel de «metisaj liric», șlefuiind structura poemului, cu intenția de-a realiza o viziune organică, unitară, un colaj de alunecări lente dintr-o limbă într-alta...”

Aș dori să scriu în toate limbile pământului, dacă ar fi posibil, – un poem «babilonesc», care să unească toate limbile într-un univers spiritual comun, ca o simfonie policromă, într-o singură cheie...”

Poezia sa „babeliană” e direct legată de afinitățile pe care poetul le are cu manifestările *Grupului L=A=N=G=U=A=G=E*, apărut în Statele Unite ale Americii în perioada anilor 1968-1970.

Explorările poetului român în cadrul grupării vor viza obținerea unor noi posibilități expresive ale limbajului poetic, într-o formulă cosmopolită, globalizantă, ce utilizează amalgamul de limbi, un așa-numit „esperanto babelian”. El combină elemente lingvistice împrumutate din diverse limbi, adeseori aparținând unor grupuri minoritare, pe scheletul unor limbi de largă circulație – cum ar fi engleza, franceza, spaniola sau germana.

Ineditul metisaj liric utilizează în principal o *tramă* (limba majoră), la care sunt sudate, *separat*, în proporții imprevizibile, elementele unei limbi secundare⁴. Ca exemplu al acestui mod de structurare a textului poate fi amintit poemul *Babel*, dar și poeziile din secțiunea *Passo doble* a volumului *Debuturi netimbrate* (1998).

Un alt mod de construcție a poemului „babelian” utilizează „un text linear (limba majoră)”, în care sunt inserate elemente din alte limbi. Poemul cel mai caracteristic pentru această a doua modalitate de construcție este cel intitulat *Petunia/von Wiezsäcker* din volumul de debut *Hic et nunc*.

O a treia modalitate utilizează de o structură arborescentă a poemului, limba majoră a *scheletului* fiind îmbogățită cu versuri sau sintagme din alte limbi. Exemplul cel mai spectaculos al acestor poeme arborescente e poemul *Octopus* din același volum *Hic et nunc*. Cele mai productive procedee sunt ultimele două, preferate de poet tocmai fiindcă sunt mai puțin previzibile, oferind posibilitatea de combinare a unor elemente lingvistice eterogene.

Mai mult, Nicholas Catanoy se înscrie într-o anumită tradiție medievală consemnată și de celebrul medievalist Paul Zumthor, prin care, încă din perioada carolingiană, unii din cei mai culti poeți ai vremii foloseau în cadrul aceleiași scrieri, de la un vers la altul sau de la o strofă la alta, limbi diferite. Paul Zumthor amintește cazul provensalului Raimbaut de Vaqueiras⁵ sau al tirolezului Oswald von Wolkenstein, poeți ce „folosește alternativ cinci limbi, chiar șase.”

Începând din Evul Mediu, perspectiva babeliană se deschide, lărgindu-se fenomenul plurilingvismului sau, la o scară diferită, măcar cel al bilingvismului „orizontal”⁶, așa cum susține și Zumthor, făcând referire la tratatul lui Dante: *De vulgari eloquentia*.

⁴ Cf. I. Crisofor, *op. cit.*, p. 122.

⁵ Un poem al trubadurului Raimbaut de Vaqueiras, compus în jurul anului 1200, este format din cinci strofe, scrise fiecare în altă limbă: provensală, italiană, franceză d’oïl, gasconă și portugheză – limbile curente din acea vreme în lirica romanică.

⁶ P. Zumthor, *Langues et techniques poétiques à l’époque romane* (XIe-XIIIe siècles), Paris, 1963, p. 29-30.

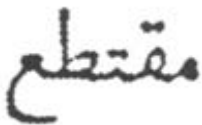
La fel ca iluștrii săi predecesori, și Catanoy glisează cu ușurință de la o limbă la alta în cadrul aceluiași poem. În poemul *Babel*, de exemplu, apărut în volumul *Debuturi netimbrate* (1997), descoperim câteva ideograme chinezești alături de versuri în limbile franceză, italiană, engleză, germană, spaniolă și ebraică:

*Rien que le temps
qui s'est retiré là et n'attend rien.*

Un rumore di fresche smosse

*Senseless words are quivering
whimsical and strange.*

Nada, y a la orilla ahogar

*Ein Medaillon für blattlose
Zeiten.*

Asupra lui Nicholas Catanoy, poezia lui Ezra Pound a exercitat o influență însemnată, fapt recunoscut de altfel de către Catanoy. *Cantos*-urile lui Pound abundă în preluarea de ideograme chinezești, în inserția unor citate din latină sau din alte limbi. În fond, Nicholas Catanoy adoptă aici o tehnică a fragmentarului ce devenise, începând cu Mallarmé și Valéry, o caracteristică a liricii moderne.

Poetul ultimului secol nu mai construiește o imagine mimetică a realității, ci una străbătută de fisuri, de absențe și amnezii.

Trecut prin școala avangardistă, scriitorul ezită mereu între opera finită și opusul ei.

Catanoy refuză sistematic tradițiile și formele gata constituite, detestă linearitatea discursului. Nici măcar timpul istoric nu îl interesează, el ignorând expunerea cronologică a evenimentelor în toate romanele sale.

Efect al globalizării sau pur și simplu al libertății de mișcare, începând din cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, constatăm deseori în literatură întrepătrunderea, anularea sau redefinirea frontierelor lingvistice și culturale.

Și dacă plurilingvismul ocupă prim-planul în peisajul lingvistic și cultural modern și postmodern, mitul ce îi stă la origine – cel al turnului Babel – se bucură și el de o readucere în prim-plan, „renaștere” certificată prin apariția sa în titluri de romane, poeme, albume muzicale, articole de revistă sau ziar, diverse studii literare, filme. Reperând prezența mitului Babel în numeroase scrieri literare contemporane, constatăm diverse

interpretări ale mitului, unele dintre ele condamnând diversitatea, altele aplaudând-o.

Dintr-o perspectivă filosofică, François Marty concluzionează că Babelul este o binecuvântare, dat fiind că limba pre-babeliană, *lingua adamica* – limbă ce se presupunea a fi perfectă – nu avea capacitatea de a exprima abstractul. Prin însăși perfecțiunea ce o caracteriza, acea limbă nu lăsa loc alterității⁷. Așadar, ceea ce s-a câștigat prin ridicarea și dărâmarea turnului Babel – pluralitatea lingvistică – nu poate fi decât o binecuvântare, conform teoriei lui Marty.

Schimbul între culturi diverse nu are nimic nou. Încă din secolul al IV-lea î.H., Xenophon manifesta, după cum susține Bakhtine, o anumită deschidere spre culturile așa-zis „străine”. Acesta susține că în acea perioadă, „le monde s’est déverrouillé. (...) La réciprocité des cultures, des idéologies, des langues commençait”⁸. În vremea noastră însă, metisajul și confruntările dintre culturi dobândesc o altă dimensiune, dat fiind că omul modern, în calitate de consumator de literatură și de cultură în general, este pe deplin conștient de acest fenomen.

Vorbind despre același fenomen de „creolizare” lingvistică și culturală, Glissant susținea că „ce qu’il y a de fantastique dans la créolisation moderne c’est que, de manière foudroyante, elle entre dans les consciences”⁹. Această noțiune îi permite să afirme că acum, mai mult ca niciodată, „le monde se créolise”¹⁰.

Astăzi, când asistăm la o explozie de plurilingvism, dacă întrebăm un poliglot în ce limbă se simte mai în largul său, poate ne va răspunde că limba este de fapt un instrument, prin intermediul căruia el își transmite propriile concepte, sentimente, stări sufletești, imagini despre lume și univers și își adaptează limba la persoana colocutorului. Cu siguranță acesta a fost și cazul lui Dante. Acesta nu avea cum să nu prefere limba maternă, acel dialect „vulgar” care se vorbea în zona lui, în Toscana. Întreg universul său mental era „florentin”.

Catanoy nu este un fenomen meteoric în literatura contemporană. În istoria culturii moderne, s-au consemnat o mulțime de artiști care s-au simțit în elementul lor într-o limbă străină prestigioasă, internațională, în detrimentul limbii materne. Cel mai ilustru reprezentant al acestei categorii este, pentru noi românii, Cioran. Stabilat la Paris, acesta a refuzat consecvent, din anii '50 și până la sfârșitul vieții, să mai scrie în română – și

⁷ F. Marty, *La Bénédiction de Babel: Vérité et communication*, Paris, Cerf, „La nuit surveillée”, 1990, p. 13.

⁸ M. Bakhtine, *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard, 1978, p. 463.

⁹ E. Glissant, *Introduction à une Poétique du Divers*, Montréal, Presses de l’Université de Montréal, 1995, p. 22.

¹⁰ *Ibidem*, p. 14.

într-o anumită perioadă chiar să mai stea de vorbă cu compatrioții – preferând franceza.

Faptul că Nicholas Catanoy alege limba engleză pentru a se exprima poate fi justificat prin audiența mai largă pe care i-o oferă o limbă de circulație internațională, după cum mărturisește el însuși într-un interviu, limbă ce „se pretează excelent limbajului cotidian, concret”, „fără întortocheri labirintice”, precum și din necesitatea obiectivă de adaptare la noua lui situație civilă. Preocupat în eseurile sale de problema unei limbi universale, Nicholas Catanoy constată că, odată cu fenomenul globalizării, limba engleză a câștigat un avans considerabil în fața celorlalte.

Poliglot, brașoveanul utilizează frecvent însă și franceza și germana, limbi pe care le stăpânește deopotrivă.

Unul din ultimele sale volume de poezie, *Avenue Teutonia* (Paris, Edition Caractères, 1999), e scris în limba franceză și poartă un motto în latină, extras din *Germania* lui Tacitus: „Convictibus et hospitibus non alia effusius indulget. Quemcumque mortalium arcere tecto nefas habetur; pro fortuna quisque apparatus epulis excipit”. Întregul volum e un elogiu indirect adus acelei Germanii din care provin strămoșii săi dinspre mamă.

Crescută la școala umanismului european, în respectul identităților culturale și diferențelor specifice, poezia lui Nicholas Catanoy se dovedește de la început heteroclită, inclasificabilă, ironică și ireverențioasă cu tradițiile. Nota ei cea mai izbitoare rămâne aici refuzul unicității, al monotoniei unei singure limbi. Mai mult decât atât, gustul său lingvistic se orientează nu doar spre limbile de circulație internațională, ci și spre idiomuri foarte rare și exotice.

Un poem cum ar fi *Octopus* alternează versurile scrise în engleză cu altele scrise în limbi din cele mai exotice: suedeză, afrikaans (dialect olandezei, utilizat în Africa de Sud) sau limba indienilor din Samoa:

eight gelatins
jerking beyond blue
(Tra fo dur y
môr yn hallt)
still not having
met the fulcrum
(Hästen war inte endast
halt utan också mager)
somnambulating
to the near night
(Hulle bid vir
die sterwende man)
where the umbilical
antipodes leak
(I le va o

Apia ma Lepea)

Cele mai multe poeme din volumul *Hic et nunc* sunt departe de a traduce „nevoi ideologice”. Și aici poetul rămâne prin definiție un rebel, ce nu se supune nici propriilor reguli prestabilite. El se dedă cu voluptate, de pildă, unor exerciții de tip avangardist. Iată un scurt exemplu:

quatrain; m Wu I s N c D I e N s ' G
s O I U g T m I a N s ' G
q A u N o D i I t N s ' G
r B u I b R I c N s ' G
refrain; muscles winding
sigmas' outing
quoits' anding
rubrics' birding

Intitulat *Cocktail*, poemul citat e un experiment asupra unui material lingvistic destructurat în silabe și consoane, după un procedeu aleatoriu.

Poemele abundă în imagini simbolice ale unui Babel modern, în care eul poetic rătăcește printr-o lume străină, ostilă și dezarmantă. Unul din poemele cele mai edificatoare ale volumului se numește chiar *Babel*, poem ce inaugurează la Nicholas Catanoy o vastă mitologie a imposibilității cunoașterii, a dialogului cu semenii. Construit după modelul poemelor lui T. S. Eliot sau ale lui Ezra Pound, cu versuri în engleză, italiană, spaniolă sau germană, poemul înglobează un vast citat din Samuel Beckett pe tema ruinării limbajului, a incomunicabilității umane.

Adept al postmodernismului și scriitor avizat, bun cunoscător al operelor poezilor contemporani, Nicholas Catanoy își scrie poemele într-o manieră surprinzătoare, dinamică și „mozaicală”. În concepția sa, poemul nu este un produs final, unitar, ci o înșiruire a unor imprezvizibile mișcări sufletești, o confruntare a unor idei disparate.

Printr-o alchimie subtilă, scriitorul topește în magma textului său fragmente din diverse tipuri de discurs, din diverse limbi, realizând o poezie pe care el însuși o numește „babilonescă”. Nicholas Catanoy visează, în fond, la realizarea unui gen de poem total, o specie hibridă în care folosește cele mai felurite ingrediente și vehicule: de la română, până la extrase din Goethe, Biblie sau Cartea morților, într-un dialog al tuturor epocilor și culturilor lumii.

Fie că autorul adoptă limba țării în care sosește, fie că o păstrează pe cea maternă, în ambele situații experiența sa este una profund alienantă¹¹.

Aflându-se în dificila postură de exilat, poetul e supus unui inevitabil proces de aculturație. Indiferent cât ar fi o cultură de solidă, în prezența altor culturi se dezvoltă deseori forme noi, surprinzătoare, de artă, de literatură, de expresie.

Richard Rorty, în *Philosophy in the Mirror of Nature*, a arătat că azi, o cultură euroamericană generalizată mai permite existența vechilor societăți doar ca niște „șantiere de supraviețuire”.

Privită din punct de vedere al tehnicilor și operațiilor lingvistice de suprafață, poezia fiecărei epoci istorice implică o dinamică specială, fiind polarizată de un anumit mod de a percepe realul. Ea este tributară unui univers mental provizoriu, la ale cărui nevoi trebuie să răspundă.

Dinamismul propriu actului poetic și inițiativa creatoare se manifestă în permanență printr-un efort ce face să predomine în sânul vorbirii valoarea de mesaj ca atare, eliberând limbajul de funcția de pură comunicare referențială sau emotivă. Aceasta este și ambiția lui Catanoy, aceea de a-și elibera discursul de constrângeri, inclusiv de cele lingvistice.

În această perioadă pe care o traversăm, atât de profund marcată de viteză, de superficialitate, de kitsch, limbajul universal al postmodernului este dominat de formulele specifice de comunicare impuse de programele de chat, de internet.

În concluzie, putem face observația că omul postmodern nu mai trăiește „nostalgia dureroasă a unui limbaj unic” tocmai pentru că are posibilitatea creării unui limbaj unic. Omul postmodern nu mai trăiește în ruptura comunicării. Pentru el, comunicarea este posibilă, iar stilul contează mai puțin, deoarece e dominat de ludic.

Gândindu-ne la acel „eclectism rafinat”, care, în viziunea lui Matei Călinescu¹², ar fi trăsătura fundamentală a postmodernismului, poezia lui Catanoy, prin diversitatea lingvistică ce o oferă și prin măiestria pusă în operă, reprezintă o reală provocare, chiar și pentru un public erudit.

¹¹ Jean-Marie Grassin vorbește despre „literatura exofonă” ca fiind una cu statut special, scrisă de emigranți, exilați sau refugiați: „Des littératures «exophones», écrites en langues européennes (en anglais à Singapour, en Malaisie, en Inde, en Afrique; en français en Amérique du Nord, dans les Caraïbes, en Afrique également) s'émancipent et deviennent elles-mêmes en surmontant diversement leurs passés coloniaux. Que ce soit en langues européennes ou dans leurs propres idiomes, les littératures nouvelles créent de nouvelles esthétiques.” (*Actes du XIème Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, Paris, 1985).

¹² M. Călinescu, *Cinci fețe ale modernității*, București, Ed. Univers, 1993, p. 259.

La fel ca și confracții săi, și Catanoy renunță uneori la metaforă și la imaginea elaborată în favoarea inflexiunilor lingvistice ale vorbirii cotidiene, însă chiar și atunci rămâne în sfera ermeticului.

Dacă pentru Livius Ciocârlie, „pariul” postmodernismului este să dea un nou sens tulburător lipsei de sens, să înlocuiască sensul devenit vid cu vidul devenit sens¹³, Catanoy pare să contribuie la câștigarea acestui pariu cu literatura autentică.

Încorporând drama existențială a unei însingurări, a unui exil prelungit, poezia lui Nicholas Catanoy rămâne cea a unui *cosmopolit* ce refuză să devină în exclusivitate un poet de limbă engleză, franceză, germană sau română, dat fiind că niciuna din limbile pe care poliglotul exilat le întrebuițează nu pare să răspundă integral necesităților sale de exprimare. De aceea, perspectivă „babilonescă” pare să rămână singura viabilă.

BIBLIOGRAFIE

- Catanoy, N., *Cârja lui Sisif*, Brașov, Ed. Aula, 2007.
- Catanoy, N., *Hic et nunc*, New York, Ed. Exposition Press, 1968.
- Catanoy, N., *Modern Romanian Poetry*, edited by N. Catanoy, foreword by Irving Layton, Ottawa, Mosaic Press/Valley Editions, 1977.
- Catanoy, N., *Orfeu și mașina*, București, Ed. Criterion Publishing, 2008.
- Catanoy, N., *Surâsul Pandorei*, ed. Călin Vlasie, Pitești, Ed. Paralela 45, 1996.
- Catanoy, N., *Tablele lui Zamolxis*, Cluj Napoca, Ed. Napoca Star, 2001.
- Călinescu, M., *Cinci fețe ale modernității*, București, Ed. Univers, 1993.
- Cristofor, I., *Nicholas Catanoy sau Avatarii unui pelerin*, Cluj Napoca, Ed. Napoca Star, 2003.
- Ciocârlie, L., *Presupuneri despre postmodernism*, în „Caiete critice”, nr. 1-2/1986.
- Bakhtine, M., *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard, 1978.
- Glissant, E., *Introduction à une Poétique du Divers*, Montréal, Presses de l'Université de Montréal, 1995.
- Marty, F., *La Bénédiction de Babel: Vérité et communication*, Paris, Cerf, „La nuit surveillée”, 1990.
- Oancea, I., *Poezie și semiotică*, Timișoara, Ed. Marineasa, 1999.
- Sala, M., *Aventurile unor cuvinte românești*, București, Ed. Univers Enciclopedic, 2005.
- Zumthor, P., *Langues et techniques poétiques à l'époque romane (XIe-XIIIe siècles)*, Paris, 1963.

¹³ L. Ciocârlie, *Presupuneri despre postmodernism*, în „Caiete critice”, nr. 1-2/1986.